

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն.

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության մեջ մեր հիմնական նպատակն է եղել տալ՝ Հայաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդների մասին եղած բոլոր նյութերը, որոնք տալագրվել են թուրքական պատմագրական աղբյուրներում (պատմագիր, տարեգիր, ուղեգիր և այլն)։ Վարելի է ասել, որ հայ պատմագիրները մինչև օրս չեն օգտագործել թուրքական աղբյուրները։

Թուրք պատմագիրները (արքունական թե ոչ-արքունական) իրենց երկերում, այս կամ այն չափով, խոսել են նաև Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, արձանագրել, բացատրել և վերլուծել հաճախ այնպիսի կարևոր պատմական դեպքեր, որոնք կապված են եղել հայ և այլ ժողովուրդների կյանքի և ճակատագրի հետ։

Կասկածից դուրս է, որ հայ ժողովրդի պատմության լրիվ և բաղմակողմանի ուսումնասիրության համար բուզանդական, իրանական, արաբական, եվրոպական, և այլ աղբյուրների հետ միաժամանակ, անհրաժեշտ է ծանոթանալ նաև թուրքական աղբյուրներին*։

* Այդ հասունացած պահանջի արդյունքը կարելի է համարել այն, որ վերջերս մի շարք պատմագրական աշխատություններում, թեև սահմանափակ ձևով, սկսել են օգտագործել նաև թուրքական աղբյուրները, ինչպես՝

ա) «Հայ ժողովրդի պատմություն», դասագիրք, առաջին հատոր,

Բ) Մ. Ներսիսյան, «Հայ ժողովրդի պատմագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ», Երևան, 1955.

դ) Саркисян Е. К., Аграрная политика османского правительства в западной Армении, Айпетрат, 1957. ինչպես նաև նույն հեղինակի Թուրքիայի մասին այլ աշխատությունները։

դ) Երիտասարդ ասպիրանտների մի շարք մոնոգրաֆիական աշխատություններ, հոդվածներ և այլն։

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» ընդհանուր խորագիրը կրող ժողովածուի մեջ ծրագրել ենք աստիճանաբար և հնարավորության սահմաններում ներկայացնել հայ ժողովրդի սլաւամոթյան համար կարևորություն ունեցող այն նյութերը, որոնք ցրված են թուրքական աղբյուրներում: Ներկա առաջին հատորում ղեկավարած նյութերը վերաբերում են հիմնականում XVI, XVII և XVIII դարերին: Նախատեսված է երկրորդ հատորում տալ նյութեր՝ այդ նույն դարերի այն սլաւամագիրներից, որոնք չեն մտել I հատորի մեջ: Երրորդ հատորը կընդգրկի XVIII և XIX դարերի թուրք սլաւամագիրներին:

Ժողովածուում սլահայանվել է թուրք սլաւամագիրների տարեգրության ձևեր, նյութերի դասավորումը, նրանց վերնագրերը և այլն: Մեր կողմից թարգմանված նյութերի որոշ մասը հարկադրված ենք եղել կրճատել՝ ավելորդ երկարաբանություններից և մանրամասնություններից խուսափելու համար: Այսպիսի դեպքերում սլաւական հարցերի միջև եղած կապը սլահայանելու նսլատակով, ավելացրել ենք համառոտ ծանոթություններ:

Թարգմանության մեջ նսլատակահամար ենք համարել սլահայանել հատուկ անունների (տեղանուն, անձնանուն), սլաշտոնների և տիտղոսների թուրքական ձևն ու արտասանությունը, ինչպես՝ էյալեթ, սանջակ, վեզիր, սադրաղամ, սերասքեր, բեյլերբեյ, միրիմիրան, միրլիվա և այլն: Մասնավորասլես նկատի ունենում լով կառավարական, հոգևորական ու ղինվորական կոչումների և տիտղոսների թարգմանության տնիմաստ և անհնար լինելը, այդպիսիները տվել ենք նույնությամբ, ավելացնելով առանձին ծանոթություններ (տողատակ) և ծանոթագրություններ (գլխի վերջում):

Հայ սլաւամագրության հայտնի ներկայացուղիչներից Լեոն, իր «Հայոց սլաւամոթյան» 3-րդ հատորում, «Թուրքիա» գլխում (էջ 101) խոսելով թուրքական սլաւամագրության մասին, ասում է. «Ավելի նշանավոր հաջողություն ունեցավ թուրքական միտքը սլաւամոթյան մեջ: Օսմանյան դրականության այդ ճյուղը շատ հարուստ է և ունի շատ արժեքավոր գործեր...»: Այնուամենայնիվ Լեոն չի տալիս գոնե համառոտ տեղեկություններ այդ «հարուստ ճյուղի» մասին, բավականանալով հիշել միայն Քյաթիր-Չելեբիին: Լեոն հնարավորություն չի ունեցել օղավելու թուրքական աղբյուրներից, դրա համար թուրքիային վերաբերող նրա տեսությունը լի է աղավաղված և սխալ անուններով ու տերմիններով: Մինչև անգամ Քյաթիր-Չելեբիի, երկրորդ անունը լիտվանակ հաջի-Սալիֆայի (կամ Կալֆայի) վերածված է հաջի-Կուլիի:

Բացի այդ, դրքի վերջում իբրև հավելված տրված են հետևյալ լրացուցիչ տեղեկությունները.

1. Օսմանյան սուլթանների ժամանակագրական ցուցակը և նրանց իշխանության տարիները (հիշրի և եվրոպական), նկատի ունենալով, որ Թուրքիայի պատմությունը կալմված է ըստ սուլթանների իշխանության շրջանների:

2. Իսլամական հիշրի թվականները մեր թվարկությանը վերածելու աղյուսակ, որը կօգնի տարեթվերը լրիվ ու ճշտորեն եվրոպականի վերածելուն. թարգմանության մեջ հիշված հիշրի տարեթվերի հետ մենք հաճախ հիշել ենք նաև եվրոպական տարեթվերը*:

3. Հետեղված է դրքում գործածված թուրքական բառերի ու տերմինների փոքրիկ բառարան՝ լատինական տառերով, հայերեն թարգմանությամբ:

Տեքստի տողատակերում հաճախ տրված են որոշ բառերի թարգմանություններն ու նրանց իմաստները:

4. Անձնանունների և տեղանունների ցուցակ համառոտ բացատրություններով:

Յուրաքանչյուր հեղինակից հետո տվել ենք ծանոթագրություններ՝ որոշ պատմական վայրերի, անհատների, գեպքերի և այլ հարցերի մասին: Թարգմանված նյութերում որոշ բառեր, որոնք առնված են անկյունավոր փակագծերում, ավելացված են մեր կողմից՝ նախադասությունը կամ բառը ավելի ճիշտ հասկանալի դարձնելու համար:

* Այդ աղյուսակը մենք կազմել ենք Հ. Օրբելու «Синхронические таблицы для перевода исторических дат по хиджри на европейское летоисчисление» դրքի հիման վրա, հրատարակություն Լենինգրադի Պետական էրմիտաժի, Լենինգրադ, 1940:

Հայտնի է, որ Թուրքիայում և առհասարակ իսլամական երկրներում, զործ էր անվում հիժրեթի (հիշրի) թվականությունը: Թուրքիայում Քեմալական ռեֆորմների շարքում, 1926 թ. ընդունվեց նաև «Միջազգային օրացույցի և ժամերի օրենքը», որով գործածության մեջ մտան եվրոպական թվականները, ժամերն ու թվանշանները: Ամբողջական պատմությունը նոր՝ եվրոպական տարեթվով կազմելը մեծ զգվարությունների հետ է կապված, ուստի ժամանակակից թուրք պատմագիրները շարունակում են միաժամանակ գործածել և՛ հիշրի և՛ եվրոպական տարեթվերը:

* * *

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության ներկա առաջին հատորում տալիս ենք նյութեր հետևյալ թուրք պատմագիրների երկերից*:

1. Փեշեվի, պատմագիր XVI—XVII դդ., «Թարիխի Փեշեվի», 940—1034 թթ. հիշրի, 2 հատոր:

2. Նայիմա, պատմագիր-տարեգիր XVII դ., «Թարիխի Նայիմա», 4 հատոր. 1000—1071 թթ. հիշրի:

3. Ռաշիդ, պատմագիր-տարեգիր XVII—XVIII դդ., «Թարիխի մա», 4 հատոր. 1070—1071 թթ. հիշրի:

4. Չելեբի-Ղադե, պատմագիր-տարեգիր XVIII դ., «Թարիխի Չելեբի-Ղադե»—1134—1141 թթ. հիշրի: Այս հեղինակի պատմությունը տպագրված է Ռաշիդի պատմության հետ իբրև նրա 6-րդ հատորը:

5. Սուբհի, Սամի և Շաֆի, պատմագիր-տարեգիրներ XVIII դ. «Թարիխի Սուբհի, Սամի և Շաֆի», 1143—1156 թթ. հիշրի: Այս երեք հեղինակների պատմությունները միացված են երկու հատորում, որը հայտնի է «Թարիխի Սուբհի» անունով:

6. Սյուլեյման-Իզադի, պատմագիր-տարեգիր XVIII դ., «Թարիխի Բզզի», 1157—1165 թթ. հիշրի, 2 հատոր:

7. Վասրֆ, պատմագիր-տարեգիր XVIII դ., «Թարիխի Վասրֆ», երկու հատոր, 1168—1188 թթ. հիշրի:

8. Ջևդեր-Փաշա, պատմագիր-տարեգիր XVIII դ. և XIX դ. առաջին քառորդի, «Թարիխի Ջևդեր», 12 հատոր, 1188—1241 թթ. հիշրի:

Բացի Փեշեվիից, մնացածները պատական-պաշտոնական տարեգիրներ են, تاریخ امپراطوری عثمانیه («Վալիա-նյուվիա»), որոնք գրել են Օսմանյան պետության պատմությունը ժամանակագրական կարգով: Վերոհիշյալ տարեգիրների պատմությունը սկսվում է հիշրեթի 1000 թ. և հասնում մինչև 1241 թ. (Եվրոպական տարեթվերով՝ 1591—1825 թթ.), այսինքն՝ XVI դ. վերջից մինչև XIX դ. առաջին քառորդը: Տարեգիր Չելեբի-Ղադեից հետո՝ 1142 թ. ղեկավարը չեն

* Հայտնի է, որ պատմագիրների երկերը կրում են հեղինակի անունը, ինչպես՝ «Թարիխի Փեշեվի», «Թարիխի Նայիմա», «Թարիխի Ջևդեր» և այլն: Պատմագրի անունից հետո հիշված են նրանց «Պատմության» ընդգրկած տարիները:

մտել օսմանյան տարեգիրների պատմության մեջ, որովհետև հաջորդ տարեգիրը՝ Սուրհին, իր պատմությունը սկսում է 1143 թ. դեպքերից: Հետադաշում 1329 թ. (1911) «Թարիխի-Օսմանի-էնջյումենի Միջմուառի»-ում* ընկերության աշխատակիցներից Մուհամմեդ-Արիֆը ժողովում տպագրած «Օսմանյան պատմության [դեպքերի շարքից] պատմության մեջ շարձանագրված 1142 թ. դեպքերը» վերնագրով հոդվածում լրացնում է այդ բացը: Այդ տարեթիվը ղուգադիվում է Սուլթան Ահմեդ III իշխանության վերջին տարիներին:

Այսպիսով թուրքական աղբյուրներից մենք տալիս ենք Հայաստանի և հայաբնակ շրջաններին վերաբերող 300 տարվա պատմական նյութեր (940—1241 թթ.):

Վերոհիշյալ թուրք պատմագիրների մասին կենսագրական և այլ տեղեկություններ ու նրանց «պատմությունների» համառոտ բնութագրերը տրված են յուրաքանչյուր հեղինակից թարգմանված նյութերի սկզբում:

Սույն աշխատության առաջին հատորում նպատակահարմար համարեցինք օգտվել այն թուրքական պատմագիրներից, որոնք ավելի կարևոր նշանակություն ունեն և կարևոր տեղ են բռնում թուրքական պատմագրության մեջ և երկրորդ՝ որոնց «պատմությունները» ժամանակագրական կարգով հաջորդում են իրար: Բացի Փեշեվիից, մնացած բոլոր պատմագիր-տարեգիրների «պատմությունները» իրար հաջորդում են ժամանակագրական կարգով:

Մենք նախընտրել ենք արքունական, պաշտոնական տարեգիրներին, որոնք որպես հեղինակավոր և իրենց ժամանակի համար աչքի ընկնող մտավորական անձնավորություններ, մոտ լինելով սուլթանական արքունիքին ու կառավարական օրգաններին, դեպքերը տալիս են ավելի լրիվ, հաճախ պաշտոնական փաստաթղթերի հիման վրա:

Աշխատության մեջ հիշված պատմագիր-տարեգիրներից մի քանիսը նկարագրում են իրենց ժամանակակից և հաճախ ականատես եղած դեպքերը. ինչպես պատմագիր Փեշեվին (որոշ դեպքեր), պատմագիր-տարեգիրներ՝ Ռաշիդը, Չելեբի-Ջազեն, Սուրհին, Իզզին և Վասըֆը: Անտարակույս այդ հանգամանքը ունի որոշ առավելություններ:

* تاریخ عثمانی الجمعی مجموعی، استانبول ۱۳۲۹، ج ۱، ۶-۷، ص ۲۶۴-۲۷۹، ۳۱۶-۳۰۹.

Նսլատակահարմար համարեցինք թուրք պատմագիր-տարե-
գիրների «պատմությունների» անունները տալ առանց թարգմա-
նելու, ինչպես՝ *تاریخ جمعی، تاریخ جودت، اشا* «Թարիխի Փեշեվի», «Թարիխի Նույիմա», «Թարիխի Ջեվդեթ
փաշա» և այլն:

Նկատի ունենալով թուրքական պատմագրության մասին հա-
յերեն լեզվով գրականության բացակայությունը, առաջաբանում
խիստ համառոտ տրվում է թուրքական պատմագրության կարևոր և
բնորոշ գծերը, ուսլն աշխատության ընդգրկած XVI—XVIII դարերի
սահմանում:

Օսմանյան պատմությունը, այնպես ինչպես շարադրել են գրե-
թե բոլոր թուրք պատմագիրները, ներկայումս կորցրել է իր նշա-
նակությունը, քանի որ Օսմանյան պետության պատմության սկզբ-
նական շրջանը, մինչև Ստամբուլի գրավումը (1453), չի արձանա-
գրվել և եթե արձանագրված էլ լինի, կարևոր նյութերը չեն պահ-
պանվել: Այնպես, որ ըստ ավանդությունների, Օսմանյան պետու-
թյան հիմնադիրը համարվող Օսման-Ղադիից սկսած, մոտավորա-
պես երկու դարի պատմություն զուրկ է պատմական հաստատ ու
ստուգված տվյալներից:

ժամանակակից թուրքական պատմագրության ներկայացու-
ցիչներից մեկը՝ Իսմայիլ Համի-Դանիշմենդը այս մասին ասում է.
«Այս առաջին շրջանի բազմաթիվ դեպքերը մեզ համար բոլորովին
անծանոթ են, իսկ քիչ թե շատ հայտնի դեպքերի թե՛ տարեթվերի
և թե՛ ավանդության ձևի տեսակետից, պատմագիրների միջև մեծ
տարբերություններ կան... Բյուզանդական, արաբական և այլ օտար
աղբյուրների հաճախ իրար չհամապատասխանող բացատրությու-
ններն էլ այս մութ շրջանը լուսավորելու բնույթը չունեն: Մասնա-
վորապես մեր ներքին դեպքերը օտար աղբյուրներում շատ քիչ են
արձանագրված*:

Օսմանյան պետության ծաղմանն ու նրա սկզբնական զարգաց-
մանը վերաբերող պատմական հարցերը, բնականաբար, թուրք և
օտար պատմագիրներին յուրջ կերպով զբաղեցնող հարցերից են:

Անվիճելի պետք է համարել այն փաստը, որ Օսմանյան պե-
տության հիմնադիրը համարվող Օսմանի և նրան հաջորդողների՝

* Ismail Hami Danişmend, *Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstan-
bul, 1947, I cilt. sah. VII.

Օրիսանի, Մուրադի և Բայազետի (որոնք պաշտոնական Օսմանյան պատմության մեջ կոչվում են Ղազի Սուլթան Օսման, Ղազի Սուլթան Օրիսան և Ղազի Սուլթան Մուրադ) անվան և իշխանության հետ կապված դեպքերի մեծ մասը պատմական իրողություններից ամբողջական ալանդություններ են, որոնք ինչպես իրավամբ նկատում է հայտնի արևելագետ Հերբերդ Ադամս Գիրբոնսը, «շարադրվել են շատ ամբողջ ուշ ժամանակներում թուրք պատմագիրների կողմից, իսկ նվրոպայի թուրքագետ պատմագիրներից շատերը, առանց գիտական ուսումնասիրությունների և ստուգումների, հաճախ նույնությամբ կրկնել են թուրք պատմագիրների կողմից իբրև պատմական փաստ տրված ավանդությունները»^{*}։

Մինչև հիջրեթի XI դարը (1000 թ. = 1596 թ.) Օսմանյան պետությունը չի ունեցել պաշտոնական տարեգիրներ։ Պատմական որոշ դեպքեր, գլխավորապես Սուլթանների անձի և գործերի վերաբերյալ դեպքերը, դրի են առել «Շահնամե-իսան»^{**} անունով հայտնի բանաստեղծները (Շահնամե գրող, ասող), որոնք պարսկական շահերի «պատմագիրների» նման «Շահնամեներ» էին գրում։ «Շահնամեիսաններից» առաջինը եղել է Ֆեթհուլլահ-էֆենդին, որն իրանից է եկել. սա սուլթան Սուլեյման-Կանունիի պատերազմական գործողությունների մասին թուրքերեն և պարսկերեն լեզուներով, ոտանավորի ձևով «պատմություններ» է գրել։ Թուրք պատմագիրների ասելով Ֆեթհուլլահ-էֆենդիից հետո ապրող «Շահնամեիսանների» աշխատությունները չեն պահպանվել, հիշվում են ինկման, Քյաթիր-Մուհամմեդ, Հյուսեյն և այլ անուններ։

Ավելի ուշ, հիջրեթի XI դ. սկզբին, Օսմանյան պետության պատմագրությունը ստանում է ամբողջ ձևակերպված բնույթ։ Պետության կողմից նշանակվում են հատուկ պատմագիրներ-տարեգիրներ՝ «Վակաա-նյուլիսներ»։ Այսպես, Սուլթան Մուհամմեդ III-ի կողմից արված փողիշահական հրամանագրով սահմանվում

* Հ. Ա. Գիրբոնսի՝ Օսմանյան պետության ծագման ու զարգացման հարցին վերաբերող աշխատությունը թարգմանված է թուրքերեն լեզվով Ստամբուլի Պետական համալսարանի թուրքագիտության ինստիտուտի կողմից։

هربرت ادامس کیبونس: عثمانلى ایچراطورافنك قورولوشى، ترجمه ایدن: راغب خلوصى، استانبول دارالفنونى توركيات انستيتوسى، استانبول ۱۹۲۸، ص ۷.

** شهنامه خوان — Շահնամեիսան.

է, որ «Վախաա-նյուվիսը» պետք է տիրապետի արձակ և ոտանաժոռ-
գրելու արվեստին, պիտի իմանա ուղղադրութիւնը և գեղագրու-
թիւնը, նրա տրամադրութեան տակ պիտի լինեն քարտուղարներ,
նկարիչներ, ոսկեղօծողներ (զրքի վերնագրերը և կազմը զարդա-
րողներ):

Ահա այս ձևով տարեգրութիւնը վերածվում է պետական պաշ-
տոնի. տարեգիրները նշանակվում են Սուլթանի կողմից, հաճախ
պետական բարձր աստիճանի և իրենց գրական հմտութեամբ հայտ-
նի անձնավորութիւններից:

Թուրքական պատմութեան «Վախաա նյուվիս»-ները, թվով 29,
գրել են Օսմանյան պետութեան պատմութիւնը տարեգրութեան
ձևով, հիշրեթի 1000 թվականներից մինչև XIX դ. կեսը:

«Վախաա նյուվիս»-ների շարքում կան, իհարկե, երկրորդա-
կան նշանակութիւն ունեցող պատմագիրներ, բայց կան և այն-
պիսիները, որոնք իրենց «պատմութիւններով» մեծ տեղ են բռնում
Օսմանյան պետութեան տարեգրութեան մեջ և որոնք թողել են
պատմութեան տեսակետից հիշատակութեան արժանի գործեր: Այդ
կարգի թուրք պատմագիրներից կարելի է հիշել Նաջիմաին, Ռա-
շիդին, Չելեբի-Ասըմին, Վասըֆին, Զեվքեթ-իսաշային, Աբդուրահ-
ման-Շերեֆին: Բացի պաշտոնական (պետութեան կողմից նշա-
նակված) «Վախաա-նյուվիս»-ներից պետք է հիշել նաև ոչ պաշտո-
նական պատմագիրներին, որոնք նմանապես ուսումնասիրել են
որոշ պատմական շրջաններ և գրել են կարևոր պատմական երկեր:
Դրանցից կարելի է հիշել Փեշեվին*, բանաստեղծ Նեդիմին**, Թա-
յար-Զադե-Աթաին, Քյաթիր-Զելերին, Հյուսթի-Զելերին, Խայ-
րուլլահ-Էֆենդին և այլն:

Օսմանյան պատմագիրների այս ցանկը լրացնելու համար
պետք է հիշել նաև հայտնի ուղեգիր-պատմագիր Էվլիյա-Չելեբին
(XVII դ), որի 10 հատորից կազմված «Էվլիյա-Չելեբիի ուղե-
գրութիւնը»*** բացի աշխարհագրական և տեղագրական նշանա-

* Փեշեվիի մասին տե՛ս ներկա աշխատութեան «Թարիխ-Փեշեվի»
դրութիւնը:

** Նեդիմը թարգմանել է Դերվիշ-Ահմեդ էֆենդիի արարներն լեզվով
գրված «Սեհաիֆ-ուլ-Ախրար» հայտնի պատմութիւնը «Մյուսէջիմ-բաշի թա-
րիխի» անունով:

*** اوليا جلیبی: اوليا جلیبی سیاحتنامہ سی، استانبول ۱۳۱۴، جلد ۱۰.

կությունից, ունի նաև պատմագրական նշանակութիւն, քանի որ Լիւլիյա-Չելերին իր «Ուղեգրութեան» մեջ տալիս է մի շարք պատմական և կարևոր դեպքերի նկարագրութիւնը, հաճախ հետաքրքիր մանրամասնութիւններով:

Թե պաշտօնական տարեգիրները և թե առհասարակ այլ թուրք պատմագիրները, որոնք շատ հաճախ ուսումնասիրել ու գրել են անցյալ՝ ոչ իրենց ասորած ժամանակաշրջանների պատմութիւնը, իհարկե, ամենից առաջ օգտվել են պետական, արքունական նյութերից և պաշտօնական փաստաթղթերից:

* * *

Թուրքական պատմագրութեան հիմնական ձևը, ինչպես յստացինք, տարեգրութեան ձևն է. որը գործ են ածում բոլոր պատմագիրները, շատ աննշան բացառությամբ: Թուրք պատմագիրների շարքում խիստ կարևոր տեղ բռնող Ջելդեթ-Փաշան, տարեգրութեան ձևը հիմնականում սլահայանելով հանդերձ, «Թարիխի Ջելդեթի» մեջ երբեմն շեղւում է և որոշ պատմական շրջանների կամ ամբողջ պատմական դեպքերի մասին տալիս է տեղեկութիւններ, ընդհանրացումներ և վերլուծումներ (3-րդ հատորում Կովկասի՝ Վրաստանի, Դաղստանի, Չերքեզիստանի և այլնի մասին):

Կոչի-Բեյը* 1041 թ. (1631) Սուլթան Մուրադ IV ներկայացրած իր հայտնի «Ռիսալեյում» (ըրոշյուր) որոշ ժամանակաշրջանի պատմական դեպքերը և երևույթները հանգամանորեն վերլուծում և բնագիտութեան է ենթարկում:

Թուրք պատմագիրների գլխավոր ներկայացուցիչների երկերի ուսումնասիրութիւնը հնարավորութիւն կտա, մի քանի հիմնական դժեբով, բնութագրել գլխավորապէս այս հատորում մեղ հետաքրքրորդ (XVI—XVIII դդ.) թուրք պատմագրութեան մակարդակը:

1932—1933 թթ. «Թուրքական Պատմութեան Ուսումնասիրութեան Ընկերութեան»** կոլեկտիւ աշխատութեամբ չորս հատորով

* Կոչի-Բեյի «Ռիսալէի» ոտներն թարգմանութիւնը տե՛ս Смирнов И. Д. Кучи-Бей Гомюрджинский и др. Османск. писатели об упадке Турции.

** Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, ներկայումս կոչվում է Türk Tarih Kurumu (Թուրքական Պատմութեան Ընկերութիւն), կազմակերպել է Մուստաֆա Քեմալի ղեկավարութեամբ 1931 թվականին Անկարայում:

հրապարակված «Թարիհ»-ում «Պատմագրությունը օսմանցիների մոտ» հատվածում, այսպես են բնորոշվում թուրքական պատմագրությունն ու պատմագիրները. «Կուլտուրական ասպարեզում օսմանցիների առաջադիմությունից հետո, պատմագիրները հետամուտ են եղել գրելու խրթին ու ճոռոմ լեզվով: Պատմական որոշ դեպքեր, երբ պահանջվում էր, որ դրանք ընթերցողները չհասկանան, պատմագիրները բացատրել են բաղաձայնի տերմիններով ու խրթին արտահայտություններով, այդպիսով շատ հաճախ նրանցում եղած ճշմարտությունը հասցրել անհասկանալիության: Հոջա-Սադեդդին-էֆենդիի «Թաշ-ուլ-Թեվարիխ» (Taʿ-ül Tevarih) անունով աշխատությունը, որն Օսմանյան պետության հիմնումից մինչև Սելիմ III մահը տեղի ունեցած դեպքերի մասին է, խրթին և ճոռոմաբան օսմանյան պատմություններից ամենադժվարն է համարվում:

«Թաշ-ուլ-Թեվարիխ»-ից հետո կանոնավոր կարգով, բավականին ընդարձակ կերպով դրված պատմական երկերի միջոցով կարելի է հետևել օսմանյան պատմությանը մինչև XIX դ. կեսը... իրար հաջորդող պատմությունների հեղինակներից շատերը պաշտոնական տարեգիրներ են («Vakaa-nüvis»)*:

Ամենից առաջ պետք է նշել, որ թուրք պատմագիրները, շատ չնչին բացառությամբ, իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնում են գլխավորապես Մուլթանական արքունիքի, պատերազմական գործողությունների վրա: Այդ բոլորը տալիս են հաճախ անտեղի և անիմաստ մանրամասնություններով: Դա բացատրվում է, իհարկե ամենից առաջ, այն բանով, որ պատմագիր-տարեգիրը նշանակված է Սուլթանի, արքունիքի կողմից: Նա ամենից առաջ պիտի բավարարի Սուլթանի, վեզիրների, կրոնական, վարչական և ռազմական ղեկավար պաշտոնյաների փառասիրական ձգտումները, նրանց անունների և գործերի հավերժացումով: Բացի այդ, պատմագիր-տարեգիրը պատկանում է նույն այդ խավերին և նա շահագրգռված է դուրս գալ այդ դասի շահերի ու հետաքրքրության սահմաններից:

Ժողովուրդը, հասարակության խոշոր զանգվածները չեն երևում թուրք պատմագիրների երկասիրությունների մեջ, կարծես նրանք չեն տեսնում ժողովրդին, կամ ժողովուրդը մասնակից չէ

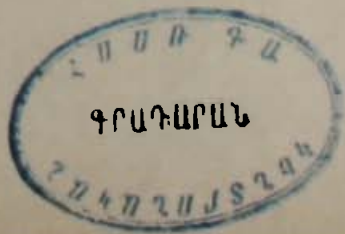
* Tarih, III, cilt, yeni ve yakın zamanlar, T. T. T. Cemiyeti tarafından yazılmıştır, 1933, İstanbul, sah. 151.

«պատմական դեպքերին: Եթե շխոսենք Օսմանյան պետության մեջ ապրող ոչ-խալամ ազգությունների՝ բալկանյան ժողովուրդների, հույների, հայերի, հրեաների և այլոց մասին, որոնց նկատմամբ հաճախ կրոնական ֆանատիկ մոտեցում ունեն թուրք պատմագիրները, անգամ իսլամական կրոնին պատկանող ժողովուրդների նկատմամբ ևս նույն անտարբերությունն է նկատվում: Այդպիսի պայմաններում, իհարկե, ավելորդ կլիներ թուրք պատմագիրներից սլահանջել, որ նրանք ուշադրության առարկա դարձնեն ժողովրդի լեկնցադր և կուլտուր-կրթական խնդիրները: Եթե թուրք պատմագիրները չեն զբաղվում ժողովրդով, չեն հետաքրքրվում նրա նյութական-կուլտուրական վիճակով, ապա նրանք իրենց պատմության մեջ առանձին հետաքրքրություն են ցույց տալիս դեպի պետական կյանքը, նրանում առաջ եկած փոփոխությունները, հաճախ մեկնաբանում և քննադատում են պետական կյանքում առաջ եկած երևույթները, նորությունները, մինչև անգամ քննադատում պետության ղեկավար վեզիրներին և այլ բարձրաստիճան անձնավորություններին: Այդ երևույթն առանձնապես աչքի է ընկնում Օսմանյան պետության արտաքին հարաբերությունների խնդրում:

Երկրի տնտեսական խնդիրները թուրք պատմագիրներին հետաքրքրում են գլխավորապես պետական բազմաթիվ և բազմատեսակ հարկերի և այդ հարկերի գանձման, պետության ֆինանսական դրությունը ապահովելու, տեական պատերազմների հսկա ծախքերը, արքունիքի անսահման շռայլությունները և ճոխություններն ապահովելու տեսակետներից:

Թե ինչ ազդեցություն էին գործում ժողովրդի տնտեսական կյանքի վրա բազմաթիվ, երկարատև և կործանարար պատերազմները, այդ մասին էլ թուրք պատմագիրները գրեթե չեն խոսում:

Թուրք պատմագիրներին հատուկ այս բնորոշ գծերը, իհարկե, ինչն նաև աննշան լացառություններ: Այսպես, Ահմեդ-Ջեվդեթը և մասնավորապես ուղեոր-պատմագիր Էվլիյա-Չելեբին, հաճախ պատմական, արքունական, պատերազմական դեպքերի շարքում, չեն մոռանում նաև ժողովրդին, զբաղվում են նրա կենցաղով, զբաղմունքով և կուլտուրայով: Այդ ուղղությամբ շատ արժեքավոր նյութեր է տալիս Չելեբին, որը Օսմանյան պետության հսկայածավալ տերիտորիան անցել է քայլ առ քայլ, ուսումնասիրել և նկարագրել է մզկիթների, մեդրեսների հետ միասին նաև ժողովրդին, տալով

նրա աշխատանքի (արհեստ, առևտուր, տնտեսություն) կարևոր բնագավառները, կենցաղը, սովորությունները, լեզուն և այլն*:

Թուրք պատմագրության բնորոշ կողմերից մեկն էլ այն է, որ պատմագիրների երկերը շատ երկար ժամանակ մնացել են կղզիացած վիճակում, քանի որ նրանց «պատմությունները» չեն տպագրվել և միայն սահմանափակ ձեռագիր օրինակներ են մատչելի եղել խիստ սահմանափակ շրջաններին: Թուրքիայում՝ թուրքական տպագրական արվեստը սկիզբ է առել շատ ուշ, XVIII դ. առաջին քառորդում, այսինքն տպագրության գյուտից մոտ 3 դար հետո (1440 և 1727 թթ.)**:

Թուրքական տպագրության արվեստի հիմքը դրել է ազգությանամբ հունգարացի Իբրահիմ-էֆենդի-Մյուլթեֆերիքեն, որը Վիեննայից բերել է տալիս փորագրիչներ, արարական տառեր ձուլողներ, տպագրիչներ և ձեռնարկում տպագրության գործին:

Տպագրության գործի հիմնման մասին «Թարիհը» գրում է. «Եվրոպայում XV դարի կեսին տպագրության արվեստի հիմնումը դրքերի քանակն հեշտությամբ բազմացնելու հնարավորություն է ստեղծում, որն էր հերթին նպաստում է գիտության և արհեստների արագ տարածմանը: Իբրահիմ-էֆենդիի „Darultabaatulamire“ (Կայսերական տպագրություն) անունով տպարանում մի շարք գրքեր տպագրվեցին, առաջին տպագրված գիրքը մի թուրքի կողմից գրված բառարանի թուրքերեն թարգմանությունն էր: „Vankulu“ անունով այդ գիրքը տպագրվեց հաղար օրինակով: Տպագրված գրքերից շատերը պատմությանն ու աշխարհագրությանն էին վերաբերում, որոնցից մեկը „Tarih-i Timur Gurgan“-ն էր: Սկզբում տպագրված գրքերից պետք է հիշել նաև Քաթիբ-Չելեբիի تاج-يچ-اش-ը, թուրք պատմագիր-տարեգիրների երկերից՝ Նայիմայի تاريخ-يچ-اش-ը, Ռաշիդի تاريخ-يچ-اش-ը և այլն: Այդ գրքերի խնամքով և առանց գրաշարական սխալների մաքուր տպագրությունը կարելի է տեսնել մինչև օրս պահպանված օրինակներում***:

* Էվլիյա-Չելեբիի ուղեգրությունից «Հայաստանի և հայերի մասին» մեր քաղած և թարգմանած նյութերը պատրաստել ենք տպագրության համար առանձին գրքով, — «Էվլիյա-Չելեբին Հայաստանի և հայերի մասին»:

** Այդ թվականից մեկ և կես դար առաջ, 1567 թ., Արզար-Դալիրը Իտալիայում ձուլված հայկական տառերը Ստամբուլ է բերում, հիմնում Թուրքիայում հայկական առաջին տպարանը:

*** Tarih, III c. sah. 148.

Երկու խոսք թուրք պատմագիրներից մեր կատարած թարգմանությունների լեզվի մասին:

Պատմագիրներից շատերը իրենց «պատմությունները» գրել են XVI—XVII դդ. հատուկ, վերին աստիճանի խրթին և ծանր լեզվով, որը արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն լեզուների խառնուրդ էր: Բացի այդ, նկատի պետք է ունենալ նաև այդ դարերում պատմության շարադրության ձևը, — պատմագիրը գրում է մեծածափալ հատորներ, շատ հաճախ առանց գլուխների, վերնագրի և կետադրական նշանների: Հայտնի է նաև, որ արաբական տառերով շատ դժվար է ձիշտ արտահայտել հատկապես անձնանունները և տեղանունները:

Վերոհիշյալ պատճառներով հասկանալի կլինի նման նյութերի թարգմանության դժվարությունները և անխուսափելի թերությունները: Թարգմանության մեջ մենք աշխատել ենք, ըստ հնարավորին, պահպանել տեքստերի արտահայտության առանձնահատկություններն ու ոճը և դրանով, բնականաբար, որոշ չափով շեղվել ենք մեր լեզվական կանոններից:

* * *

Թուրք պատմագիրներին չի հետաքրքրել հայ ժողովրդի կյանքն իր տարբեր կողմերով: Իր պետականությունը և անկախությունը կորցրած հայ ժողովուրդը և նրա հայրենիքը՝ Հայաստանը, որի մի խոշոր հատվածը ընկել էր սուլթանական Թուրքիայի դաժան լծի տակ, ինչպես թուրք տիրակալների, այնպես և պետական ղեկավարների ու թուրք պատմագիրների աչքում՝ չէր ներկայացնում մի այնպիսի ուժ և մեծություն, որին անհրաժեշտ լիներ հաշվի առնել: Նրանք հաշվի չէին առնում նույնիսկ Օսմանյան կայսրության հիմնական տարրը հանդիսացող իսլամ-թուրք ժողովրդին, իսկ արհամարհանքը դեպի անհավատ (քյաֆիր) ժողովուրդները՝ մասնավորապես դեպի հայերը՝ բացահայտ էր թուրք աշխարհակալների համար:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը բացառիկ և կարևոր նշանակություն ունեւ թուրք աշխարհակալների համար՝ նրանց դեպի Աբևելք և Հարավ ծրագրած նվաճումների իրականացման գործում: Դեպի Միջագետք, Սիրիա և նդիպտոս կատարած նվաճումների ընթացքում, թուրքերն ամեն կերպ ձգտում էին գրավել և իրենց ձեռքում պահել Հայկական բարձրավանդակը: Այստեղ թուրք աշխարհակալների դեմ միակ ռեալ ուժը Իրանն էր, որն զգալով ու հաշվի առնե-

լով օսմանյան թուրքերից իրեն սպառնացող ահալոր փտանդը, նույնպես ձգտում էր իր ձեռքում պահել Հայկական բարձրավանդակն ու Արևելյան Անդրկովկասը:

Ահա այդ երկու հակառակորդ ուժերի՝ Թուրքիայի և Իրանի բխման ասպարեզ է դառնում Հայաստանը: Իրանա-թուրքական պատերազմները որոնք սկսվեցին XV դ. առաջին քառորդից և որոշ զաղարներով շարունակվեցին մինչև XVIII դ., Հայաստանը վերածեցին պատերազմական թատերաբեմի: Իրանա-թուրքական այդ արյունալի և անհաշտ պատերազմական դործողությունները, Հայաստանի, հայ ժողովրդի, ինչպես նաև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների համար շատ ծանր հետևանքներ ունեցան: Երկու հզոր և անհաշտ պետությունների կողմից աշխարհակալական նպատակներով բորբոքված այդ կատաղի պատերազմները ստացան կրոնական-դավանական գունավորում: Թուրքիան, իսլամական կրոնի՝ սյուննի դավանանքի դրոշակով կոչում էր նույնպես իսլամ, սակայն շիա դավանանքին սլատկանող կըզլբաշական Իրանի դեմ: Կրոնական այս գունավորումը երկու պետությունների թշնամությունն ավելի էր ուժեղացնում, բորբոքելով նրանց բանակների կրոնական ֆանատիզմը:

Սեֆյան Իրանի պետության հիմնադիր՝ Շահ-Իսմայիլի և օսմանյան թուրքերի Տալուզ-Սուլթան Սելիմի 1514 թ. Թավրիզի մոտ՝ Ջալդրանի մեծ ճակատամարտով սկսված իրանա-թուրքական պատերազմները, դրեթե միշտ, տեղի են ունեցել Հայաստանի և հայաբնակ շրջանների տերիտորիայում:

Իրանա-թուրքական պատերազմներն ավելի կատաղի բնույթ են ստանում օսմանյան հռչակավոր Սուլթան Սյուլեյման-կանունիի և Իրանի շահ՝ Շահ-Թահմազի իշխանության օրոք: Այդ և դրանից առաջ տեղի ունեցած պատերազմների հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ անցնում են օսմանցիներին: 962 թ. (1554) Սուլթան Սյուլեյմանը արշավում է Իրանի վրա, հրով ու սրով ավերում Արարատյան երկիրը, Նախիջևանն ու Այունյաց աշխարհը:

Որոշ ընդհատումից հետո Իրանա-թուրքական պատերազմները վերսկսվում են Սուլթան Մուրադ III օրոք, ու փոփոխակի հաջողություններով շարունակվում մինչև 991 (1590) թվականը: Այս վերջին պատերազմների հետևանքը՝ լինում է այն, որ թուրքերը գրավում են Անդրկովկասի զգալի մասը:

Սրանով ավարտվում է XVI դ.:

XVII դ. սկզբից իրանա-թուրքական պատերազմներում կարևոր դեր է հանդիսանում Շահ-Աբբասը, որը վերջ տալով իրանի զահի շուրջը տեղի ունեցած երկարատև կռիվներին, վերակազմում է բանակը և սկսում Թուրքիայից ետ խլել իրանի կորցրած վայրերը: Երևանի բերդը, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ կարևոր օբյեկտ է հանդիսանում իրանա-թուրքական բախումներում: Երևանի այդ նշանակությունը պահպանվում է նաև հետագա պատերազմական գործողություններում: Իրանական բանակը արշավում է դեպի Էրզրում, կողոստում, ավերում և 23 հազար մարդ է քշում դեպի Արարատյան դաշտը: Իսկ թուրքական բանակի հարձակումների պատճառով, երբ իրանական բանակը ստիպված է լինում նահանջել, տեղի է ունենում Շահ-Աբբասի՝ պատմության մեջ հայտնի հայերի գերեվարումը 1604 թ.: 1021 թ. (1612), Սուլթան Ահմեդի օրոք, իրանի և Թուրքիայի միջև կնքվում է կարճատև հաշտություն, սակայն 1025 թ. (1616) նորից է բռնկվում պատերազմը:

Իրանա-թուրքական հակամարտությունը սուր կերպարանք է ստանում Սուլթան Մուրադ IV իշխանության վերջին տարիներին, երբ Սուլթանը անձամբ ղեկավարում է Երևանի արշավանքը: Երևանը, վեցերորդ անգամ գրավվում է թուրքերի կողմից:

1049 թ. (1639) իրանի և Թուրքիայի միջև կնքվում է Կասրի-Շիրինի հաշտության դաշնագիրը, որով վիճելի տերիտորիալ հարցերը հիմնականում հարթվում են:

XVII դ. վերջին քառորդից նորից են սկսվում պատերազմական գործողությունները: Դրությունը ավելի է ծանրանում ռուս-թուրքական պարբերաբար կրկնվող պատերազմների հետևանքով:

Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող այդ պատերազմական գործողություններին ավելանում են, դարձյալ Հայաստանի հողի վրա, հայ ժողովրդի դժբախտության մի այլ աղբյուր հանդիսացող քրդական շարժումները, որոնք շարունակվել են XVI—XVII դդ.: Քրդերը իրանի իշխանությունը խորտակելու համար լայն օժանդակություն են գտնում Օսմանյան կառավարությունից: Քրդական շրջանները մեծ մասամբ անցնում են Օսմանյան կայսրությանը: Թուրքիայի, երբեմն էլ իրանի օգնությամբ հաճախ նրանք ստեղծում էին իրենց կիսաանկախ իշխանությունները: Դրանցից կարևոր է հիշել Բիթլիսի նշանավոր Ավդալ խանի քրդական մեծ խանության հետ կապված դեպքերը:

* Բիթլիսի քրդական խանության այս շարժման ականատես, հայտնի թուրք ուղեգիր Էվլիյա Չելեբին այդ շարժումը մանրամասնորեն նկարագրում է իր «Ուղեգրության» մեջ: Տե՛ս Էվլիյա-Չելեբի Սոյահեթնամեի», հատ. 4, էջ 200—220:

Պատկերը լրիվ լինելու համար անհրաժեշտ է հիշել նաև, որ Թուրքիայի ներքին կյանքում, հատկապես մեզ հետաքրքրող դարերում, խրոնիկական բնույթ են ստանում ներքին շարժումները, որոնցից արժանի են հիշատակման Զելալիների ու Արաղա փաշայի հսկայածավալ ապստամբությունները։ Միանգամայն պարզ է, թե ինչպիսի ահարկու և կործանարար ազդեցություն էին ունենում Հայաստանի հողի վրա ծավալվող այդ պատերազմական դործողությունները։

Մեր ընթերցողների համար, անտարակույս, հետաքրքիր և տեղին է այսպիսի մի հարց, — աշխատության մեջ հիշված Թուրք պատմագիրները ի՞նչպես են նայել վերոհիշյալ դեպքերի վրա, ի՞նչպես են պատկերել իրենց երկերում այն բոլոր անասելի տառապանքները, որոնց ենթակա է եղել հայ ժողովուրդը իր սեփական հայրենիքում։

Թուրք պատմագիրները, ինչպես նշել ենք, իրենց սոցիալ-քաղաքական դիրքով, իրենց դասակարգային և հասարակական պատկանելիությամբ ու կրոնական ֆանատիզմի հետևանքով անընդունակ էին հասկանալու ու իրենց երկերում արտահայտելու հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը։ Նրանք այդ բոլորը համարել են բնական, իրերի և դեպքերի անհրաժեշտության արդյունք, հանուն Խալամի հաղթանակի։ Դարեր շարունակ դեպի Արևմուտք և Արևելք արշավող, հրով ու սրով իրենց գերիշխանությունը ապահովելու ձգտող Թուրք աշխարհակալների՝ սուլթանների, վեզիրների և փաշաների գաղափարախոս և դրվատող ենիչերիական հորդաների բարբարոսությունները գովաբանող Թուրք պատմագիրներից կարելի էր սպասել, որ նրանք գոնե երկու խոսք ասեին ժողովուրդների կրած ահավոր տառապանքների մասին։

Մենք տեսնում ենք բոլորովին հակառակը։ Թուրք պատմագիրները հիցամոնրով ու առանձնակի գովասանքով են խոսում, բանաստեղծական վառ դույներով նկարագրում սուլթանների և վեզիրների անմիջական ղեկավարությամբ՝ ենիչերիական հորդաների կատարած գաղանուխությունները, հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց կոտորածը, անթիվ առևանգումները, հրդեհումները, ավերումներն ու կողոպուտները։

Թուրքական բանակի կատարած անասելի բարբարոսությունները Թուրք պատմագիր Փեշևին նկարագրում է բանաստեղծական լեզվով և ցինիկորեն դուրսբանում Թուրքական բանակի ղեկավար-

Շևերի և Ենիշերիական ըստրարոս հորդաների անասնական կրքերը*,
Նման նկարագրովյուններ թուրք պատմագիրների մոտ հազ-
ախաղակ է: Նրանք բացահայտ արհամարհանքով և խոստում մյուս
ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների, ռուսների մասին:

Այս հանգամանքը, այսինքն՝ թուրք պատմագիր-տարեգիրների նման մոտեցումը դեպի օսմանյան սուլթանների նվաճումներին և ենիչերիական հորդանների բարրարոսություններին ենթակա ժողովուրդները, մեր կարծիքով, երբեք չի նսևագնում թուրքական աղյուրների նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության համար: Թուրքական պատմագիրների տված նյութերով մենք կարող ենք հակահարված տալ և հերքել ժամանակակից թուրքական պետական շրջանների և թուրք պատմագրության այն անհեթեթ պնդումը, որ իրր թե հայերը, օսմանյան սուլթանների հովանավորության տակ, մշտապես ապրել են ամենաբարենպաստ պայմաններում:

* * *

[illegible]

Հայ, վրացի և ադրբեջանցի ժողովուրդները դարեր շարունակ միասին են սլալքարել, օտար նվաճողների դեմ, ունեցել նույն պատմական ճակատագիրը:

Հասկանալի է, որ հնարավոր չէ սահմանադիծ դնել այդ ևդ-բայրական բախտակից ժողովուրդների պատմության և պատմական դեպքերի միջև:

Ահա այդ պատճառով էլ այս աշխատության մեջ մենք քաղել և թարգմանել ենք նաև Վրաստանի և Ադրբեջանի պատմությանը վերաբերող կարևոր նյութերը: Մեր կարծիքով այդ նյութերը կօգնեն լուսաբանելու Հայաստանի և հայերի հետ կապված մի շարք պատմական դեպքերը: